

УДК745/749.03(477.83–25=411.16)

*Левкович Наталія Ярославівна,
кандидат архітектури, доцент,
доцент кафедри історії і теорії мистецтв
Львівської національної академії мистецтв*

РІМОНІМИ ГАЛИЧИНИ XVIII – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТ.: ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ТИПОЛОГІЯ

У статті здійснено аналіз художніх особливостей юдейських ритуальних предметів – рімонімів, декоративного навершя Сувоїв Тори. Окреслено важливість декорування ручок стержнів Сувоїв Тори відповідно до традицій та заповідей. Проведено типологію рімонімів, створених в Галичині в XVIII – першій третині XX ст. Поширеними були рімоніми, виконані у вигляді пустотілого стержня з широкою круглою основою та кулеподібним, часто ажурним завершенням; з елементами, що відтворюють архітектурні форми; дзвоноподібної форми; рімоніми, що відтворюють форми Корон Тори. Традиційно навершя Сувоїв Тори декорує рослинна орнаментика в стилістиці бароко. Широко використовувалися зооморфні мотиви – зображення оленів, левів, білок, зайців, пташок, орла, що мають важливе символічне значення в юдаїзмі.

Ключові слова: рімоніми, ритуальні предмети, рослинний орнамент, зооморфні мотиви.

В статье анализируются художественные особенности иудейских ритуальных предметов – римонимов, декоративного завершения Свёртков Торы. Описано важность декорирования ручек стержней Свёртков Торы в соответствии с существующими традициями и заповедями. Проведено типологию римонимов, созданных в Галиции в XVIII – первой трети XX вв. Популярными были римоними, изготовленные в виде пустотелых стержней с широкой круглой основой и сферическим, часто ажурным завершением; с элементами архитектурных форм; в форме колокола; а также с воссозданием форм Корон Торы. Традиционно завершение Свёртков Торы декорируют растительная орнаментика в стилистике барокко. Широко использовались зооморфные мотивы – изображения оленей, львов, белок, зайцев, птиц, орла, которые имеют важное символическое значение в иудаизме.

Ключевые слова: римоним, ритуальные предметы, растительный орнамент, зооморфные мотивы.

In this article an analysis of the artistic features of the Jewish ritual objects – rimonimis, decorative tops of Torah scrolls, is made. The importance of decorating the pen rods of Torah scrolls in accordance with the existing traditions and commandments is outlined. A typology of rimonimis, created in Halychyna in the XVIII – the first third of the XX centuries is created. So the rimonimis, made in the form of a hollow spherical, often filigree completed rod with a wide, round basis were the most common at that time;

as well as those with the elements that reflect the architectural forms; bell-shaped and rimonims, that reflect the shape of the Crowns of Torah. Traditionally, the tops of Torah scrolls were decorated by the floral designs, often made in the baroque style. The zoomorphic motifs were also widely used – images of deer, lions, squirrels, rabbits, birds or an eagle, which have important symbolic value in Judaism.

Key words: rimonims, ritual objects, floral design, zoomorphic motifs.

Функціональне призначення творів єврейського декоративно-ужиткового мистецтва Галичини XVIII – першої третини XX ст. безпосередньо пов'язане з релігійно-обрядовими традиціями. Більшість пам'яток є синагогального вжитку і використовувалися в пошануванні Священних текстів Тори. Так, у синагогах ашкеназійських общин Сувої Тори традиційно зберігаються в ніші або шафі Арон-га-Кодеш, захищені тканинними чохлами – торамамантами, які декорують срібні таблички – торашилди. Руків'я Сувої Тори прикрашають рімоніми – композиційно складні, щедро декоровані срібні навершя. Більшість збережених рімонімів зберігаються в численних музейних і приватних колекціях світу, доволі часто пропонуються для продажу на аукціонах і становлять значний сегмент срібної церемоніальної юдаїки. Водночас більшість пам'яток до сьогодні не стали об'єктами мистецтвознавчого дослідження. Відсутніми є наукові дослідження з систематизації та каталогізації пам'яток юдаїки Галичини XVIII – першої третини XX ст., як значного сегменту декоративно-ужиткового мистецтва краю. Пам'ятки єврейської культурної спадщини Галичини до сьогодні не включені в джерельну базу досліджень провідних науковців українського мистецтва, що і визначає актуальність нашої статті.

Декоративно-ужиткове мистецтво євреїв є темою наукових досліджень низки істориків і мистецтвознавців. Найбільш значний доробок належить американським ученим, дослідникам колекції Єврейського музею в Нью-Йорку Р. Крафман [7], С. Кайсер [9], А. Каноф [8], провідному досліднику єврейських шлюбних контрактів ктубот, а також Сувої Тори Ш. Цабар [10], українській дослідниці єврейського срібла Т. Романовській [5]. Однак єврейське церемоніальне срібло Галичини традиційно розглядають у контексті загального розвитку юдейського мистецтва світу або ж оминають взагалі. Більшість публікацій – це музейні каталоги зі стислою інформацією, позбавленою мистецтвознавчого аналізу, або ж науково-популярні видання енциклопедичного характеру.

Метою дослідження є аналіз художніх особливостей рімонімів та проведення типології.

Священна Тора – П'ятикнижжя (תּוֹרָה הַחַמִּישִׁי הַמּוֹשֵׁה – хаміша хумшей Тора – буквально «п'ять розділів Тори») є для юдеїв найбільшим даром від Бога, втіленням всеохопної і всеосяжної мудрості, доброти, справедливості Всевишнього. Тексти Тори, традиційно написані на сувоях, поєднують історію, закони, певні дороговкази для євреїв, а їх вивчення і дотримання настанов є шляхом служіння Богові. Тора як безцінний дар була дарована Мойсею на горі Синай і в юдейській традиції вважається символом зв'язку народу з Богом. Усна традиція вказує на заповідь «напиши слова (слова Тори) на скрижалі серця свого» [6, 67–68]. На важливості Сувої Тори, а відтак їх збереженні та пошануванні

наголошується в притчах царя Соломона «Хто знаходить мене (Тору), знаходить життя» [Притчі царя Соломона 8 : 35].

Сувої Тори – Сефер Тора (תּוֹרָה סֵפֶר – Книга Закону) – є центральними об'єктами духовного та матеріального пошанування в синагогах. Написання сувоїв Тори вимагало чіткого дотримання правил, пов'язаних з ритуальною чистотою, відповідністю пергаменту, чорнила, пер, матеріалів для зшивання, і навіть шрифтів. Детальний опис правил і законів переписування Сувоїв Тори наведено в Талмуді в трактаті «Соферім» (סופרים), який налічує 21 главу, що включають 225 параграфів – галахот. Значна частина присвячена ритуальним правилам переписування Тори. Особливі акценти зроблені на святості Тори та необхідності її вивчати. Більшість сучасних учених переконані, що трактат було написано в середині VIII ст. н.е. До трактату Соферім у різні часи у своїх коментарях зверталися провідні єврейські мислителі, серед яких Раші та Маймонід. Цей трактат і коментарі до нього детально вивчалися в єшивах, зокрема, його було видано у Львові 1877 р.

Сефер-Тору пише спеціальний переписувач – сойфер, який щодня перед роботою здійснює ритуальне омивання – мікву і промовляє: «Я пишу Тору в ім'я її святості, і ім'я Бога – в її святості». Щоразу перед тим, як написати ім'я Бога, промовляє: «Я пишу ім'я Бога в ім'я святості його імені». Для написання використовують тільки пергамент, зроблений зі шкіри кошерної тварини, а майстер, який його виготовляє, перед початком роботи повинен виголосити, що розпочинає її в ім'я святості Тори. Для зшивання сувоїв використовували сухожилля з ніг кошерних тварин. Спочатку Тору переписували пером і обов'язково чорним чорнилом, адже, відповідно до агади, «Тора написана чорним вогнем на білому вогні» [3, 350], що надзвичайно поетично описано в Мідраш Конен. Важлива увага зосереджувалася на правильності та каліграфії переписування текстів. У ашкеназійських общинах використовували так звані квадратний асирійський шрифт, детально описаний в Талмуді [Шаб. 104a]. Після остаточного зшивання сувоїв їх прикріпляли до дерев'яних ручок ацей-хаїм (עץ-חַיִּים) і фіксували круглими дисками. Руків'я ацей-хаїм давали можливість скручувати та перемотувати сувої, не торкаючись до них руками. Буквальним перекладом «ацей-хаїм» є «дерево життя». У такий спосіб формується метафора двох стержнів, що підтримують (фіксують) Сувої Тори з мудрістю світового укладу: два стовбури Дерева Життя, між якими мудрість і святість. Порівняння з деревом життя в притчах царя Соломона «Вона (Премудрість, Тора) є дерево життя для тих, хто бачать (здобувають) її – і блаженні, які зберігають її» [Притчі царя Соломона 3 : 18]. Важливість ацей-хаїм підкреслювалася їхнім декоративним оздобленням.

На верхні руків'я стержнів Сувоїв Тори в ашкеназійських громадах у свята одягали Корони Тори, а в суботу одягали декоративні навершя – рimonіми (רִמּוֹנִים – гранат). Термін «рimonіми» є похідним від «рimon» – гранат, який є важливим символом в юдаїзмі [9, 43], втіленням землі Ізраїлюродючості, та багато разів згадується в текстах Тори. В аналізі наверш ацей-хаїм важливою є юдейська традиція, яка стверджує, що в гранаті 613 зерняток, що відповідають кількості заповідей «міцвот», даних юдеям. Таким чином, мотив граната в рimonімах стає своєрідною коронацією мудрості, даної народу. Водночас використання мотиву граната в оздобленні Сувоїв Тори можна вважати

алюзією храмової літургії, адже одяг первосвященика було декоровано гранатами, капітелі колон Яхін і Боаз теж вирішені у вигляді гранатів. Зв'язок з образом первосвященика підсилювався завдяки дзвоникам, які також декорували більшість рімонінів і мелодійно звучали при час перенесенні Тори під час синагогальної літургії. З текстів Тори відомо, що до одягу первосвященика були пришиті дзвіночки. У різних єврейських общинах вважалося, що елементи оздоблення Сувоїв Тори мають магичні властивості. Окремі аксесуари оздоблення Тори використовували як допомогу та захист жінки в пологах. У єврейських общинах Курдистану та Афганістану рімоніми мали подовження сферичної форми та заглиблення для води. Під час пологів чоловік ішов до синагоги, брав завершення, набирав у них воду і давав дружині, що мало значно полегшити пологи. У сефардських общинах магичною дією для полегшення пологів наділяли стрічки, якими перев'язували Сувої Тори, або закріплювали тік. Донаторські написи на чохлах для Сувоїв Тори в окремих випадках укладалися згідно з ученням кабали, і їхні абрєвіатури теж мали глибоке магичне значення [10, 149].

Рімоніми, як і решту предметів, пов'язаних з оздобленням Сувоїв Тори, їх возвеличенням пошануванням, створювали відповідно до «хіддур міцва» («заповідь прикрашати»). У їхніх формах і оздобленні втілювалися кращі досягнення майстрів. Традиційно рімоніми – це парні вироби, що відповідно одягалися на два руків'я Сувоїв Тори. Матеріалом для виготовлення рімонінів обирали срібло, яке в окремих випадках додатково золотили та застосовували класичні техніки художньої обробки металу – лиття, карбування, гравіювання, філігрань.

Використання рімонінів в оздобленні Сувоїв Тори характерне для всіх єврейських общин, і впродовж століть утворилися локальні відмінності в трактуванні форм і принципах оздоблення залежно від регіону. На теренах Галичини у створенні рімонінів наслідували давні зразки німецьких і голландських пам'яток, зокрема, створених у майстернях Нюрнберга, Аугсбурга, Франкфурга на Майні, Берліна [7, 42–43]. Збережені ранні пам'ятки з терен Галичини датують початком XVIII ст. (зберігаються в колекції Єврейського музею в Нью-Йорку), виконані у вигляді пустотілого стержня з широкою пласкою круглою основою (від кінця XVIII ст. основи набувають опуклих форм) і кулеподібним, часто ажурним завершенням, яке в кінці XVIII ст. доповнюють мініатюрною короною, шишкоподібним або кулеподібним завершенням, букетом квітів і плодів, переважно гранатового дерева, або орла – метафори божественної присутності. (Для визначення характеристики рімонінів такого типу в літературі також використовують термін «Germany (Berlin) spindle form»). Такі рімоніми з підкресленою основою-базою, щедро декорованим, здебільшого волютоподібними мотивами стояном, та завершені кулею певною мірою відтворюють форму колони та можуть трактуватися як алюзія храмових колон Яхін і Боаз. Рімоніми такої форми були одними з найпоширеніших у Галичині впродовж XVIII – першої третини XX ст.

Яскравим прикладом наверх такого типу є рімоніми, датовані початком XVIII ст., з колекції Єврейського музею в Нью-Йорку, виконані в техніці карбування, частково золочення та ажурю. Візуально рімоніми складаються з трьох частин: основи, стояна та ажурного кулеподібного завершення. Особливістю пам'ятки є повністю пласка основа з широким декорованим бордюром. Варто зазначити, що датовані пізнішим часом зразки

мають опуклу, іноді дзвоноподібну основу. Стоян декоровано рослинними орнаментами, скомпонованими у фризіві композиції, розташовані за спіралевидним принципом. У вирішенні стояна простежується спорідненість з популярними в період бароко витими колонами. Кулеподібне ажурне завершення візуально поділене на чотири реєстри. Нижній суцільний декорований видовженими овами, довкола якого прикріплені шість круглих за формою дзвіночків. Наступні два – це ажурні фрагменти, сформовані рослинною орнаментикою і поділені по вертикалі шістьма пласкими раменами. Завершує композицію суцільна частина, декорована овами та увінчана суцвіттям багатопелюсткової квітки. Декоративне оздоблення рimonімів підкреслено пишне, урочисте, виконане відповідно до стилістики бароко.

У період історизму галицькі майстри звертаються до взірців більш раннього часу, популярних у Європі, зокрема, Голландії та Німеччині, рimonімів вежоподібного типу. Архітектурні мотиви активно використовували в єврейському декоративно-ужитковому мистецтві та відтворювали також у бсамімах, торашилдах. Залежно від регіону та домінуючого архітектурного стилю запозичували наяскравіші елементи. Більшість ашкеназійських рimonімів вежоподібного типу складаються з пустотілого стержня, який одягався на руків'я ацей-хаїм, та одно- інколи двоярусної, круглої або шестигранної в перетині галерейки з колонами або ажурними стінками у верхній частині. Ці вироби мали модифіковані форми галерейок з колонами та куполами темп'єтто [7, 44]. У середині або по кутах об'ємної галереї кріпили дзвіночки. Увінчували рimonіми такого типу невеличкі корони або стилізовані куполи, сигнатурки.

До такого типу належать філігранні рimonіми, датовані 1880 р., виставлені на аукціоні «Hammersite» (7.07.2005 р., лот 4168) [1]. Їхню центральну частину становить шестигранний об'єм, дещо звужений угорі, з отворами у вигляді арок на кожній зі стінок. До арок прикріплені шість дзвіночків. Таким чином у центральній частині рimonімів відтворені значно стилізовані архітектурні форми. У техніці виконання та характері декоративного оздоблення простежується спорідненість з низкою філігранних бсамімів, виконаних у Галичині впродовж кінця XVIII – XIX ст.

Особливою пишністю та врочистістю вирізняються рimonіми дзвоноподібного типу, найпоширеніші в XIX – першій третині XX ст. Як уже зазначалося, мотив дзвіночка поруч з гранатом є засадничими ідеями при створенні рimonімів як символи літургійного одягу первосвященика, а відтак трансцендентного зв'язку зі землею Ізраїлю. Візуальним акцентом таких пам'яток є центральний елемент у вигляді дзвона, нижній діаметр якого прилягає до випуклої чаші. Завершує композицію зображення корони, лева, орла, інколи букет квітів. Загальний об'єм рimonімів дзвоноподібного типу, окрім стержня, традиційно є ажурним, щедро декорованим рослинною орнаментикою, зображеннями тварин, що переважно мають символічне значення.

Окрему частину становлять рimonіми, загальні форми яких скомпоновані з кулястих, часто ажурних об'ємів, розташованих один над одним і увінчаних короною або дрібною пластикою. Джерелом творчих інспірацій у таких виробах, безперечно, є плід гранатового дерева. Більшість рimonімів такого типу датують XIX ст. Ілюструють такі форми галицькі рimonіми, датовані 1820 р. (приватна колекція Нетанья Ізраїль. Рimonіми виставлені на аукціоні «Pasarel», лот 16689) [4]. Рimonіми складаються з

гладких стержнів з кількома декоративними кільцями посередині, без основи та кулястих завершень. Завершення сформовані з пласких рамен, перехоплених посередині доволі широким обручем. Особливої пластичності досягнуто завдяки чергуванню гладких рамен і рамен у вигляді плетінки. Завершує композицію пропорційно невелика корона.

Інколи галицькі рімоніми відтворюють значно стилізовані та трансформовані форми багатоярусних Корон Тори. Нижню частину традиційно становить пустотілий стержень, що переходить у кулю, над якою розташовували невеличкі дво- в окремих випадках триярусні корони з пласкими обручами та щедро декорованими раменами. Таким пам'яткам притаманна легкість, вибагливість ліній та орнаментальних композицій.

Зразком такого вирішення є рімоніми, виготовлені в Галичині й датовані початком XIX ст. (аукціон «Hammersite» 1.30.2008, лот 9563) [2]. Композиція рімонімів складається з трьох основних ярусів кулястої форми, встановлених на невисокі гладкі стержні на опуклих основах. Декор нижніх ярусів побудований на гармонійному поєднанні рослинної орнаментики: листя та квітів. Два верхні яруси утворені пласкими раменами, типовими для Корон Тори. Між раменами другого ярусу закомпоновані фігурки маленьких пташок, які в дзьобах тримають дзвіночки. Між раменами верхнього ярусу прикріплено шестипелюсткові квітки, серцевинки яких із зеленого скла. Увінчують рімоніми зображення вазона з кущем квітів. Незважаючи на значну кількість окремих деталей, загальна композиція рімонімів цілісна, врівноважена та гармонійна.

У декоративному оздобленні рімонімів усіх типів переважає рослинна орнаментика, це – різної міри стилізації мотиву гранатового цвіту та плодів гранатового дерева, акантове, дубове листя, пальмети, квіти соняха, троянди, півонії, шестипелюсткові квітки, виноградна лоза, виноградне гроно та інші. Широко використовувалися також і зооморфні мотиви – зображення оленів, левів, білок, зайців, пташок, орла, що мають важливе символічне значення в юдаїзмі.

Отже, ужиткове призначення рімонімів як елемента декорування, матеріального пошанування та возвеличення Сувоїв Тори зумовило багатство їхніх форм і оздоблення. Застосування в декорі дзвіночків створювало важливий звуковий ефект під час синагогальної літургії, який підсилював візуальне сприйняття рімонімів, зосереджував увагу на Сувоях і елементах їхньої оздоби. Рімоніми замовляли навіть найбідніші юдейські общини, а в багатих синагогах їх було по кілька пар. Збережені рімоніми – це надзвичайно цінні в духовному, історичному, мистецькому, культурному значенні пам'ятки ювелірного мистецтва.

Література:

1. Аукціон «Hammersite» (7.07.2005 р. Лот 4168) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://new.hammersite.com/Requestbid/4168.aspx>. 2. Аукціон «Hammersite» 1.30.2008. Лот 9563) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hammersite.com/RequestBid/9563.aspx>. 3. Моше бен Маймонид. Путеводитель растерянных / Моше бен Маймонид ; перевод и коммент. М. А. Шнейдера. – Москва : Герашим ; Иерусалим: Маханаим, 2014. 4. Приватна колекція Нетанья Ізраїль. (Рімоніми виставлені на аукціоні «Pasarel» Лот 16689) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pasarel.com/product/0099-4780/>. 5. Романовська Т. Іудаїка / Т. Романовська // Золота скарбниця України. – Київ : Акцент, 1999. – 208 с. 6. Талмуд. Мишна и Тосефта: Авот рабби Нафана в обоих

версиях, с прибавлением трактата Авот. – Москва : Риполл Классик, 2003. 7. Grafman R. editer by Mann B. Vivian. *Growing glory. Silver Torah Ornaments of the Jewish museum, New York. – Boston: publisher David R. Godine, 1996. – 398 p.* 8. Kanof A. *Jewish Ceremonial Art Religious Observance / A. Kanof–Harry N Abrams, 1980. – 268 p.* 9. Kayser S. Stephen. *Jewish ceremonial art / Kayser S. Stephen. – Philadelphia: The jewish Publication Society of America, 1955. – 168 p.* 10. Sabar Shalom. *Torah and Magic: The Torah Scroll and Its Appurtenances as Magical Objects in Traditional Jewish Culture / Sabar Shalom // European Journal of Jewish Studies. – Vol. 3. – Issue 1. – 2009. – P. 135–170.*